

is er ook in de Qur'ān wel degelijk sprake van een ontwikkeling, namelijk van schepping, huidige situatie (eventueel vóór en vanaf het optreden van de profeet) en komend oordeel.

In het algemeen is de vergelijking tussen het mensbeeld van de Qur'ān en dat van de Bijbel in het laatste hoofdstuk wat mager uitgevallen. De schrijver moest zich natuurlijk beperken en kon niet heel de discussie over de bijbelse anthropologie ophalen. Misschien was het beter geweest om de vergelijking maar geheel ter zijde te laten en zich ook hier strikt tot de mens in de Qur'ān te beperken.

De conclusies, waartoe de schrijver komt aan het einde van zijn boek, zijn niet opzienbarend, maar wel volkomen verantwoord. De mens is de dienaar van God, zijn Heer. Belangrijk is ook schrijvers oppositie tegen de mening van Kraemer dat er tussen God en de mens in de Qur'ān geen "fellowship" bestaat. Schrijver wijst terecht op de gedachte van het verbond tussen God en mens.

Al met al is Man in the Qur'ān een degelijk stuk werk, waarop met vrucht kan worden teruggegrepen.

D. C. MULDER

DIVERSE BOEKAANKONDIGINGEN

W. F. Dankbaar en M. de Jonge, *Inleiding tot de theologische studie*, samengesteld vanwege de Faculteiten der Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Leiden, Groningen en Utrecht en aan de Universiteit van Amsterdam. Groningen, Wolters 1965. 258 blz. f 12,50. — *Theologiestudium*. Entwurf einer Reform. Gutachten, angefertigt im Auftrag des Fachverbandes Evangelische Theologie im Verband Deutscher Studentenschaften von Wolfgang Hermann und Gerd Lautner. München, Kaiser 1965. 182 blz. DM 7.50. — *Kirchenväterbrevier*. Uebersetzt und herausgegeben von D. Heinrich Kraft. Hamburg, Furcht 1966². Stundenbücher Sonderband. 304 blz. — *Barthbrevier*. Zusammengestellt und herausgegeben von R. Grunow. Zürich, EVZ-Verlag 1966. Voor Nederland: Callenbach, Nijkerk. 607 blz. f 26,60. — H. Mulder, *Geschiedenis van de Palestijnse kerk* (tot 638). Kampen, Kok z.j. = Boeketrees 96/97. 268 blz. — H. Kraft, *Kirchenväterlexikon*. München, Kösel 1966. 509 blz. DM 25.—. — *Oeuvres de Saint Augustin* 32, IVe Série: Traités antidonatistes vol. V. (Brugge) Desclée de Brouwer 1965. 787 blz. — W. A. Hoek, *H. F. Kohlbrugge*. De onheilge heilige. Amsterdam, Ten Have 1964. Carillon-reeks 28. 159 blz. f 1,95. — R. H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*. Kampen, Kok 1966. 300 blz. f 22,75. — Karl Holl (1886–1926), *Briefwechsel mit Adolf*

von Harnack. Herausgegeben von H. Knapp. Tübingen, Mohr 1966. VIII + 94 blz. DM 9.80. — K. Holl, *Kleine Schriften*. Herausgegeben von R. Stupperich. Tübingen, Mohr 1966. VII + 133 blz. DM 11.—. — T. Oostveen, *Liefde als wapen*. Herinneringen aan Mgr. W. M. Bekkers. 's-Hertogenbosch, Malmberg 1966. 141 blz. f 4,50. — H. D. de Loor, *Hoekendijk en verder...* Amsterdam, Ten Have 1966, Carillon-reeks 51. 120 blz. — P. A. H. de Boer e.a., J. van Goudoever e.a., *Phoenix Bijbelpockets*, Zoals er gezegd is over de Psalmen (no. 14), Job (no. 15), de Wijsheid (no. 16), het Komen van de Messias (no. 19), de Kring der leerlingen (no. 20). Hilversum-Antwerpen, de Haan-Standaardboekhandel 1965 (no. 14, 15), 1966 (no. 16, 19, 20). Ieder boekje ong. 140 blz. — G. Th. Rothuizen, *Landschap*. Een bundel gedachten over de Psalmen. Eerste vijftigtal. Kok, Kampen 1965. 255 blz. f 13,75. — A. A. van Ruler, *Dwaasheden in het leven* I, II. Nijkerk, Callenbach z.j. 143 en 127 blz. (Ronde-Reeks). — G. A. Lindeboom, *Dokter Lucas*. Amsterdam, Ten Have 1965. 175 blz. Carillon-reeks 48. — G. Th. Rothuizen, *Schema* 13. Kampen-Hilversum, Kok-Brand z.j. 2e herz. dr. 119 blz. f 5,90. — J. L. Hromadka, *Het evangelie in een atheïstische wereld*. Nijkerk, Callenbach z.j. 86 blz. (Ronde-Reeks). — A. de Groot, *De bijbel over het heil der volken*. Roermond-Maaseik, Romein 1964. 124 blz. — H. A. Visser, *Confrontatie met een confrontatie*. Nijkerk, Callenbach z.j. 144 blz. (Ronde-Reeks). — H. W. Obbink, *Cybele, Isis, Mithras*. Oosterse godsdiensten in het Romeinse rijk. Haarlem, Bohn 1965. 138 blz. Volksuniversiteitsbibl. Tweede reeks 7, no. 72. — *Opdracht en dienst 1966-67*. Een bundel schetsen, uitg. door „De Gereformeerde Mannenbond”, Huis ter Heide 1966. 183 blz. f 2,50. — P. J. Roscam Abbing, *Wat mogen wij geloven?* Den Haag, Boekencentrum 1966. 91 blz. f 3,50. — K. Runia, *Religie zonder God?* Confrontatie van nieuw modernisme en oecumenisch geloof. Kampen, Kok z.j. 135 blz. = Boeketreeks 92. — P. Tillich, *Op de grens*. Studies over theologie, filosofie en cultuur. Utrecht, Bijleveld 1965. 183 blz. f 12,90. — C. A. van Peursen, C. Aalders, J. Blauw, *Evangelieverkondiging in wereldperspectief*. Kampen, Kok z.j. 99 blz. f 5,90. — E. Schillebeeckx, *Wereld en kerk. Theologische Peilingen III*. Bilthoven, Nelissen 1966. 278 blz. f 16,90. — G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* Delft, Meinema 1966. 467 blz.

G.T.T. heeft ruimtegebrek. Dit zit ons bij de boekbesprekingen het

meest dwars. De stapel nog te recenseren boeken wordt te hoog. Vandaar deze poging om althans iets te geven binnen onze beperkte ruimte: hierboven de titels der boeken in de volgorde waarin ze worden „besproken” en in wat hier volgt een korte karakteristiek, als het nodig is en een ontboezeming, als het hart ertoe dringt.

We beginnen maar met de *Inleiding tot de theologische studie*, die we te danken hebben aan de hoogleraren in de theologie van de openbare instellingen voor wetenschappelijk onderwijs in ons land. Zij is een goede opvolgster en vervangster van de Groningse Inleiding van 1946. Reeds deze brak met de opzet van de „duplex ordo” oftewel met de scheiding tussen staatsvakken en kerkelijke vakken. De nieuwe Inleiding is 19 jaar later een voorzichtig stapje verder gegaan door de „Biblica”, nu „Bijbelse theologie” geheten, te plaatsen na het Oude en het Nieuwe Testament. Maar de toon in de „Verantwoording” van 1946 sprak mij meer aan dan het wat kool-en-geit-spaarderig verhaal in het „Woord vooraf” van 1965. Het zou m.i. ook niet overbodig zijn geweest een informerende alinea in dat „Woord vooraf” te besteden aan de situatie in Kampen (A en B), Apeldoorn en Amsterdam (V.U.) en aan de theologische opleidingen der diverse katholieken. Overigens, een waardevol geschrift met veel informatie en goede praktische wenken.

Een heel ander boek is het Duitse *Theologiestudium*. Het is een memorandum, geschreven in opdracht van de Duitse parallel van de Nederlandse V.S.T.F., de verenigde theologische faculteitsverenigingen. Het beoogt duidelijk geen reparatie, maar „Reform” en haalt daarom ook zowat alles overhoop, al gebeurt dit „gründlich” en met veel woorden. In ieder land is de theologische opleiding sterk historisch bepaald. Overal heeft men verschillende structuren om de wensen inzake de verhouding van theologie en kerk tot vervulling te brengen. Het trof mij dat in dit nieuwe Duitse geschrift sterk gehamerd wordt op de theologische opleiding als beroepsopleiding en ik hoop, dat het juist in dit opzicht zijn nut kan doen bij de gesprekken in ons land over studiehervorming. En verder bevat het de wijze en ware woorden: „Wer Theologie treibt, kann dies vom Glauben getriebene Theologietreiben nicht mit einem Examen abschliessen”, waarmee een kort en goed pleidooi wordt ingeleid voor „postakademiale” (of hoe het maar heten mag) studiebegeleiding. Wat Schelsky de „Verwissenschaftlichung der Gesellschaft” noemde, maakt deze nodig. Er is trouwens nog wel meer te noemen. Het Fachverband Evangelische Theologie zij gelukgewenst met deze pittige bijdrage tot de discussie.

En nu het *Kirchenväterbrevier*, een verzameling van bekende en minder bekende uitspraken van de kerkvaders, soms korte spreuken, soms langere passages. Een heilzaam middel om het „Theologietreiben” uit de studententijd in de pastorie voort te zetten. Heinrich Kraft zorgde niet alleen voor een goede vertaling, maar tevens voor een serie instructieve „Erläuterungen”, ook met biografische gegevens en

voor een goed register. Dat is wel nodig, want de variatie der gekozen passages is groot; ze loopt van de bekende Hymne voor Christus via het Martyrium Perpetuae naar Apophtegmata, Augustinus, Diogenetus, Chrysostomus en Tertullianus. Bovendien bevat het boek een fraai stuk over de kerkvaders in het algemeen. Meer een echt briefje (of niet; het is maar wat men er onder verstaat en wat men er mee wil) is het *Barthbrevier*. Ik vind dit een geweldig waardevol boek. Het kan enorm helpen bij de dagelijkse meditatie. Barth is er klassiek genoeg voor en staat dicht bij ons dan de kerkvaders. Het doet mij meer hem te horen over de kapitulatie van Duitsland, over de studenten die college gaan lopen, over de pastor en de gevangenen in Bazel en noem maar op, dan Athanasius te lezen over de heilige Antonius onder de kluizenaars, hoewel het natuurlijk erg goed is de kloosterregels van Benedictus van Nursia nog eens te lezen. Intussen beveel ik het *Barthbrevier* óók aan als een soort inleiding tot Barth. De meesten uit de jongste theologengeneratie lezen meer over hem dan van hem. En hier krijgen ze een goede doorsnee. Voor zover ik er verstand van heb, zit de hele Barth er wel in.

Mulder, die nu in Beirut doceert, deed een goed werk met ons een kort en bescheiden boek over *De geschiedenis van de Palestijnse kerk* te geven. Het biedt veel gegevens over voor de meesten onbekende zaken. Mulder verzamelde ijverig, ordende overzichtelijk en vertelt er begrijpelijk over. Het boek vertelt ook duidelijk over de ondergang van de Palestijnse kerk; het zoekt de oorzaak in de geestelijke steriliteit (volle kloosters, verering voor het „heilige land” en de „heilige stad”, „maar aan zending werd niet gedacht”). Het is boeiend te lezen over het Jeruzalem vanaf de Pinkstergemeente tot aan het moment dat de Byzantijnse keizer Heraclius met een kruisrelik (de kruisbalk) in plechtige processie de stad binnentrok (in 630).

Heinrich Kraft, ordinarius voor kerk- en dogmageschiedenis in Kiel, verzorgde een *Kirchenväterlexikon*, een compilatie (begrijpelijk) die geslaagd mag heten. Het boek informeert aangaande de theologen en kerkelijke leiders uit de periode tussen het eind van de eerste eeuw en de zevende en de achtste eeuw; de periode dus die met de apostolische vaders begint en eindigt met Isidorus van Sevilla en Johannes Damascenus. Ook wordt af en toe in een trefwoord aandacht geschonken aan een verschijnsel, zoals Donatisme en Montanisme. Dat gaf een structurele ruimte, waardoor ook figuren als Arius een behandeling kregen. Kraft oordeelt mild. Het Ebionieten evangelie wordt vrijgepleit van de beschuldiging van een gnostiserende Christologie (zo nog Vielhauer in Hennecke-Schneemelcher I, 102), het enkratisme van Tatianus heeft in zijn eigen milieu geen haeretische indruk gemaakt enz. Intussen heet het Evangelie der Waarheid een getuige voor een vroege vorm van gnostiek, die zich laat plaatsen als tussenfase tussen het Evangelie naar Johannes en Valentiniaanse gnostiek. Het is duidelijk dat niet ieder het met alles wat Kraft aan beoordeling geeft,

eens zal zijn; dat kan ook niet; de beknoptheid brengt mee dat niet elke bewering door bewijzen aannemelijk wordt gemaakt. In elk geval is het *Kirchenväterlexikon* een handig boekje.

Graag maak ik in dit verband melding van de prachtige uitgave van de *Oeuvres de Saint Augustin*. We kregen het vijfde deel van de Antidonatistische tractaten toegestuurd. De latijnse tekst is door Petschenig vervaardigd voor het Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, de Franse vertaling van Finaert en de Introduction en de noten zijn van Lamirande. Het prettig uitgevoerde boek met zijn handige formaat bood mij een unieke kans Augustinus weer eens te gaan lezen.

Het handige boekje van Hoek over *Kohlbrugge* bevat een voortreffelijke bloemlezing uit de geschriften van deze 19e-eeuwse kerkvader, voorafgegaan door een bondige beschouwing over wat Kohlbrugge voor het geloofsleven van Ds. Hoek heeft betekend. Ik ben erg blij met dit boekje. Toen ik het preken nog helemaal moest leren hebben „de oude” Sikkels, Kohlbrugge en Ds. Thomas uit Leiden mij enorm geholpen, de eerste doordat hij mij duidelijk maakte wat „actualiteit” op de preekstoel is, de laatste zo maar door een radiopreek over „Wentel uw weg op de Here”, waarin hij heel plastisch sprak over het geloof en over God (later was een kleinood op mijn studeerkamer het geschrift uit de Libellen-serie „Levend evangelie”) en Kohlbrugge . . . , ja dat is een heel verhaal, maar het komt hierop neer dat ik van hem leerde dat je toch wel „stichtelijk” kon zijn zonder „dierbaar” te worden. Sikkels vond ik dikwijls toch weer te dierbaar worden — vooral bij zijn meditatie had ik dat gevoel, veel minder bij zijn preken, als het niet de preken waren die hij opschreef, maar die waarvan een stenograaf het verslag had gemaakt. Bij Kohlbrugge had ik die ergernis niet: ik zou er nu misschien een heel nummer theologie en theologiegeschiedenis over kunnen weggeven, hoe dat zo kwam, maar dat wordt dan een rationalisatie achteraf en daar is het hier de plaats niet voor. Toen ik — eigenlijk pas later — hoorde hoe belangrijk Kohlbrugge was in de geschiedenis van de theologie van de vorige eeuw, was ik er een beetje wijs mee dat ik hem op een voor mijn besef niet eens zo theologische wijze ontdekt had. Ik ben er later ook altijd een beetje wijs mee geweest als ik in mijn gemeente van een onvervalste Kohlbruggiaan hoorde dat hij wel wat aan mijn preken had; ik herinner me als de dag van gister de man, die als doodgraver oude graven had moeten opruimen en die innerlijk kapot ging aan al die doodskoppen, totdat hij van Kohlbrugge de beroemde passage las: „Daarom, wanneer ik sterf — ik sterf echter niet meer — en iemand vindt mijn schedel, zo predike hem deze schedel nog: ik heb geen ogen, toch zie ik Hem. Ik heb geen hersens, noch verstand, toch omvat ik Hem. Ik heb geen lippen, toch kus ik Hem”; hij was altijd een braaf gereformeerde man geweest, maar die passus van Kohlbrugge was het middel tot zijn bekering. Kohlbrugge was voor mensen met een bepaalde

structuur, een geweldig pastor en nu men voor een beetje geld — al is het wat meer dan het dubbeltje waarvoor Ds. Hoek zijn eerste preek van hem kocht — een bloemlezing van hem kopen kan, hoop ik dat velen het doen en dat het naar meer gaat smaken.

Van Kohlbrugge naar Bavinck is een hele stap. Uit de Dogmatiek van Bavinck krijgt men de indruk dat hij Kohlbrugge vooral uit Van Lonkhuysen kende. Hij was het in elk geval eens met Van Lonkhuysens verhaal over hem. Bavinck verwijt hem dat hij „verandering van staat en van toestand niet (kon) onderscheiden” (G. D. IV, 239, n. 2). Daar heb je het! Ik kan het ook niet en ik ben niet zo gelukkig met een prediking die het wel „kan”. Soms denk ik, dat het daardoor komt, dat het nogal lang geduurd heeft voordat ik met Bavinck iets kon beginnen. Ik kon meer met Kuyper, maar dat kwam dan omdat deze „alles” op de kaart van de wedergeboorte zettende, niet zo modderde met dat mij irriterende „staat en toestand”. Maar laat dit voorbij zijn. We hebben nu het boek van Bremmer over *Bavinck en zijn tijdgenoten* en we kunnen niet anders dan dankbaar zijn om wat het ons geeft. Het is hier en daar een beetje onthullend (Bavinck als satelliet van Kuyper in de Seinpost-affaire) en het doet verlangen naar een Kuyper-biografie van dit genre, want het intrigeert ons waarom Bavinck vaak een zó groot vertrouwen in Kuyper had dat hij diens, voor ons besef nogal eens dubieuze, beleidslijnen toch maar aanvaardde. Voor mijn besef hangt het samen met Kuypers prestatie om de gereformeerden geëngageerd te leren leven met wat we dan tegenwoordig de industriële revolutie noemen. Bavinck moet dat óók gewild hebben en ze moeten elkaar daarin gevonden hebben.

Er is al veel goeds over Bremmers boek gezegd, dat ik niet herhalen zal. En wat ik er heel erg in mis, is ook al door anderen (Nauta, Puchinger) gesignaleerd. Het „raadsel-Bavinck” is gebleven. We krijgen ook in dit boek niet een goed beeld van Bavinck in zijn Amsterdamse tijd. Daarbij denken we dan vooral aan de tweede helft van die periode. Puchinger is van mening dat de *politieke* Bavinck niet genoeg uit de verf is gekomen. Daar zal wat van waar zijn, al heb ik het idee dat de eigenlijke lacune van Bremmers boek daar niet zit. De kwestie is, in hoeverre Bavinck de vernieuwing die na 1918 moest komen, heeft afgeremd en in hoeverre hij deze heeft bevorderd. Hij heeft er natuurlijk heel wat van bevorderd, maar het mee opzetten van *De Reformatie* is voor mij allerm minst een bewijs dat hij ook niet afremde. Die hele tegenstelling van afremmen en bevorderen deugt niet, zal iemand zeggen en hij kan van mij gelijk krijgen. De vraag wordt dan echter alleen maar pijnlijker, want ze moet dan luiden: had hij notie van de bronnen, waar de vernieuwing uit gevoed moest worden? Puchinger publiceerde in *A.R. Staatskunde* 1966, 211 vlg. twee interessante brieven van Anema aan V. H. Rutgers. „Aan de V.U. is het Bavinck en mij tot nog toe steeds gelukt om een geest van geestelijke eenheid en liefde te bewaren, maar onder het *volk* heeft de conser-

vatieve, particularistische strooming verre de overhand; zal niet in de komende halve eeuw onze heele beweging terugzinken naar het peil van ± 1870 ”, schrijft Anema. Even daarvoor spreekt hij over „het grootsche standpunt, waarop zij („onze hele beweging”) door Kuyper in zijn groote dagen en door Bavinck is gebracht.” Ik vind het belangwekkend, dat Anema daar Kuyper en Bavinck in één adem noemt en de terugval „naar het peil van ± 1870 ” vreest.

„Onze heele beweging” moest na 1918 *verder* en de vraag is, of iemand onder ons toen wist van een ander vertrekpunt dan ± 1870 ? Bij een biografie is niet alleen de bekwaamheid om met historisch materiaal om te gaan belangrijk, niet minder is het gezichtspunt van waaruit men een figuur ziet van betekenis. Er wordt gezegd dat Bremmer moeilijk aan ander uitvoeriger materiaal kon komen dan dat wat hij gebruikte. Puchinger lichtte een tipje van een sluier op en daaruit bleek, dat er nog wel méér materiaal is. Maar het voornaamste is, of Bremmer voor de vernieuwing waar Bavinck naar zocht, enthousiast kan worden. Dan moet men Bavinck niet zien als een soort tegenpool van Kuyper, waar hij af en toe voor bezwiken is, maar als een man die door Kuypers diepste intenties in zijn hart is geraakt en die zich verantwoordelijk voelde voor de uitbouw van die erfenis, waar Kuyper zelf in allerlei fasen van zijn leven wonderlijk mee is omgesprongen. De vraag wordt dan ook, of Bavinck tegen deze taak was opgewassen? Wij hebben gemakkelijk praten, want wij leven na de Luther-renaisance, ná de godsdiensthistorische school, na de herontdekking van Calvijn, na de dialectische theologie, na de gloriedagen van het neothomisme, na de hegemonie van de liberale theologie in de exegese en zelfs na het tweede Vaticaan; bovendien na de tweede wereldoorlog en na de oprichting van de wereldraad van kerken. Maar de vraag blijft wel staan: Kon iemand die zó als Bavinck vasthield aan „de substantiële ziel”, die zó vastzat aan de Scholastiek en aan het Idealisme als Bremmer beschrijft (blz. 251), op dat moment „onze heele beweging” over de drempel der tijden brengen? Daar moet natuurlijk een andere vraag naast worden geplaatst. Bavinck was van een bijna onvoorstelbaar statuut, zeker onder de gereformeerden. Tot zijn statuut behoorde een modern-mens-zijn. Hij was „open” en bereid om over de drempel der tijden te gaan als geen van zijn tijdgenoten. Maar waarheen? De „nieuwe tijd” begon voor hem in 1880 en zette door toen de schoolstrijd was beslecht! (zie Bremmer, blz. 263). Hij is blijven denken in de termen van „het calvinistisch reveil”. Ten minste als men Bremmer leest. En Bremmer citeert correct. Maar was er niet *tegelijk* iets anders? Iets wat ik bij Dooyeweerd hoor als deze in zijn gesprek met Puchinger („Is de gereformeerde wereld veranderd?”, blz. 86) de term „calvinistisch” als onbruikbaar van de hand wijst. En zou Bavinck er op een gegeven moment niet nog zwaardere kritiek op hebben gehad dan deze, dat de term „onevangelisch en verwarringwekkend” is? Als ik het goed zie, dan was Bavinck verder

dan *De Reformatie* bij haar oprichting, maar omdat hij een dergelijke beweging als daar achter zat als „een vernieuwing” begroette, heeft hij weinig kunnen doen aan de vernieuwing die we nodig hadden en die er nog steeds niet helemaal is en die er mede hierom zo moeilijk komt, omdat Bavinck al wat hij was en niet was, op zulk een hartveroverende manier kon zijn en niet zijn.

Het is goed, na over „het raadsel Bavinck” te hebben nagedacht, iets te lezen van een Duits theoloog, die van 1866–1926 leefde. Dan merkt men hoe een duidelijk eenzijdige man in die moeilijke tijden, waarin ons voorgeslacht zo hoog tegen Bavinck opkeek, zijn opdracht als theoloog beleefde, in een ander land weliswaar en in een andere kerk, maar toch... Karl Holl was een groot patristicus, een bekwaam nieuwtestamenticus en een geweldig kenner van Luther. En nog veel meer. Het is interessant te lezen wat er over is van zijn correspondentie met Harnack, die hem „ontdekte” en aan wie hij veel te danken had. Knapp gaf ons een goed verzorgde uitgave van de briefwisseling. Ze is interessant om Holl te leren kennen en ook om de informatie over allerlei kleinigheden in een Duits professorenleven in de eerste twintig jaar van deze eeuw; zelfs het salaris komt uitvoerig ter sprake, ook daarin was Holl een uiterst nauwkeurig man die zich door schone en forse frasen niet liet afschepen, zelfs niet als ze van de vereerde Harnack kwamen. Het is fijn dat tegelijk met de *Briefwisseling* ook een uitgave tot stand kwam van zijn *Kleine Schriften*, ingeleid en verzorgd door Stupperich. Men vindt hier o.a. de opstellen „Das Verhältnis von Staat und Kirche im Licht der Geschichte”, „Reformation und Urchristentum”, „Luther als Erneuerer des christlichen Gemeinschaftsgedankens”, „Luther und Calvin”, „Die Reform der Kurie durch Pius X” en een paar artikelen over de Duitse kerk in de republiek van Weimar. De bundel opstellen doet ons kennis maken met een gevoelige vakman, die een sterk ontwikkeld wetenschappelijk geweten had. De herdenkingsrede van Harnack, bij zijn dood gehouden en nogmaals gepubliceerd als aanhangsel bij de *Briefwisseling*, heeft hem goed getypeerd, een ongelooflijk harde werker en een onverbidde scherp criticus jegens al wat als uitvlucht werd onderkend. Paulus, Tertulianus, de grote monniken, Luther, Calvin, Kant, dat waren zijn helden, zegt Harnack. Augustinus, Leibniz en Goethe riepen bij hem reserves op, „weil er die aus dem Gewissen hervorbrechende Kraft der Exklusive an diesen Männern vermisste”.

Met *Liefde als wapen*, een boek over de betreurde bisschop Beckers, zijn we midden in onze eigen tijd. De journalist Ton Oostveen schreef het „vanuit een oprechte bewondering”. Hij wilde „de herinneringen vastleggen op een moment, dat nog gevuld is met de emoties van een plotseling verlies.” Hij deed daar goed aan en gaf ons een gedocumenteerde bevestiging van het beeld dat de meesten van bisschop Beckers hebben. Een voorbeeld van de documentatie: een jonge kapelaan voerde op een bijeenkomst het hoogste woord, maar kwam niet veel verder

„dan met een onwrikbare zekerheid reproduceren van moraalteksten die hij zich van het seminarie herinnerde.” De bisschop onderbrak hem met een gemoedelijke glimlach en de woorden: „Als jij nou-es even luisterde, manneke, dan kunnen we ook-es horen wat de mensen met een minder sterk geheugen dan jij te vertellen hebben.”

H. D. de Loor, verbonden aan de Raad voor de Zaken van Kerk en Samenleving der Nederlandse Hervormde Kerk, geeft een nogal vinnige kritiek op *Hoekendijk*. Hij komt tot de conclusie dat Hoekendijk „de wereld niet werkelijk verkennt en serieus neemt” (blz. 100). Ik vind dat te zwaar geformuleerd wanneer men eigenlijk wil zeggen dat Hoekendijk te veel van de groep verwacht als middel tot gemeenschapsoefening. Maar rondom de bespreking van dit punt komt heel wat ter sprake, o.a. een aantal vragen uit de ecclesiologie, waarbij ik het idee heb dat ze grondiger en vooral meer systematisch aan de orde moeten worden gesteld om het gesprek verder te brengen.

Er zijn weer nieuwe *Bijbelpockets*, nu ook twee over het Nieuwe Testament. Dat Joodse geleerden (Flusser, Soetendorp) erin schrijven zoals ze doen, is fijn en verheugend. Dat soms christelijke geleerden de getuigenissen van de evangeliën, waarin kruis en opstanding voor het hele verhaal richtinggevend zijn, niet duidelijker aan het woord laten komen, is minder verheugend. Want wat is het Nieuwe Testament als verhaal anders dan een document waaruit blijkt dat Jezus aan het kruis door Joden en Grieken herkend is als de Messias? Maar misschien komt dat in volgende delen beter uit de verf. En graag mijn compliment voor de compositie der pockets. Meesterlijk is de vondst om in het verhaal over *het komen van de Messias* op te nemen „Enkele wenken voor geïntegreerde bussen” van Martin Luther King en „Over naastenliefde” van Abbé Pierre en in dat over *de Kring der leerlingen* het „Mayflower Compact” en de geschiedenis van de Volendamse vissersjongens die naar de missiegebieden van Nieuw-Guinea gingen („Zij verlieten hun netten en volgden Hem”).

Aan Rothuizens *Landschap* (een bundel gedachten over de Psalmen) herinner ik hier alleen maar. Ik vind het een heel knap en heel mooi stuk werk. Van Ruler gaf in *Dwaasheden in het leven* een verwerking van de tekst van de morgenwijdingen van 1959 tot 1965 voor de AVRO over Prediker. Dankbaar voor dit goede geschenk. In G. A. Lindeboom's boekje over *Dokter Lucas* is een medicus aan het woord over de derde evangelist, die ook arts was. Professor Lindeboom heeft een deel van de gangbare literatuur over Lucas bestudeerd en speciale aandacht besteed aan wat daarin gezegd wordt over specifiek medische trekken in het derde evangelie en Handelingen. Toen heeft hij er een bijzonder ordelijk en overzichtelijk boekje over geschreven, goed leesbaar voor zowel de theologische als de medische leek. Hij is erg voorzichtig met de linguïstische bewijsvoering voor het beroep van dokter van de bedoelde bijbelschrijver. Interessant vond ik wat hij als reden

opgeeft van Lucas' zwijgen over de ziekte van Paulus. De dokter hield zich aan zijn beroepsgeheim.

Er was al spoedig een tweede druk nodig van Rothuizen's *Schema 13*. In deze druk is de definitieve tekst verwerkt. Dat leidde tot het bij-schaven van heel wat noten. Als het nog nodig was er een bewijs van te geven, is dit bijschaven een getuigenis voor de opvallende vlijt en zorg die Rothuizen besteed heeft aan de uitgave van zijn radiolezingen over het schema De kerk in de wereld. Om het boek te typeren een citaat: „De ideale paus is en blijft natuurlijk — en dat moet mij van het reformatorische hart — de paus, die de paus opheft... Misschien zijn er nog heel wat pausen nodig om zo ver te komen. En de paus, die het zo ver gebracht heeft? Wel, zou die van ons allen niet mogen blijven?” (blz. 79). Het boekje verscheen in de reeks Gemeentetoe-rusting. Ik hoop, dat het daaraan goede diensten zal bewijzen. Het doet heus wel wat meer dan informatie bieden over Schema 13. Het be-geleidt de bespreking over de thema's van dit Schema (over kerk en cultuur, sexualiteit, maatschappelijk leven, politiek en verdraagzaam-heid) in een merkwaardige combinatie van verve en behoedzaamheid en het is romantisch als Da Costa himself.

Wie weten wil wat hij doet als hij over Hromadka praat, moet zijn *Evangelie in een atheïstische wereld* lezen. Het kwam in Nederlandse vertaling uit in de Rotonde-reeks. Als het niet het grote risico liep een soort programma voor een vorm van „christendom” van de toekomst te worden — in plaats van een handleiding voor het christen-zijn in de wereld van morgen — zou ik er nog meer waardering voor hebben. Ik weet nl. nog nooit of Hromadka's verhalen niet net zo goed en zo kwaad „wereldbeschouwelijk” zijn als heel wat programma's die hij terecht daarom verworpt. Intussen nogmaals: wie weten wil... Eerst luisteren. A.u.b. niet aan die eerlijke onwetendheid van mij en aan de twijfels die daarachter liggen een argument ontleen om hier maar weer aan voorbij te gaan. En er dan De Groot's *De bijbel over het heil der volken* maar bij lezen. „Is er God eigenlijk wel iets aan gelegen dat de kerk een door onnoemelijke offers gedragen missi-activiteit ontplooit?” Het boek is een „bijbeltheologie van de missie”. De auteur weet waar hij het over heeft. En Rom. 16, 25–27 is ook zijn slot.

Confrontatie met een confrontatie gaat er van uit, dat allerlei moderne boeken en toneelstukken een confrontatie met het evangelie zijn. Het boekje van Visser wil een bijbelse confrontatie met deze con-frontatie zijn. De auteur suggereert dat het misschien leerlingen van middelbare en kweekscholen kan helpen bij het verwerken van hun literatuurlijst voor het eindexamen. Ook voor predikanten die vinden dat ze van de moderne literatuur op de hoogte moeten zijn, maar er nu eenmaal uit zichzelf niet toe komen om te kopen, te lenen en te lezen, is dit een goed boekje. Campert, Mulisch, Gide, Kafka, Sartre, Wolkers, Böll en noem maar op, komen ter sprake.

In Runia's pocket *Religie zonder God?* (vertaling van *I believe in*

God) kan men lezen hoe hij zich verweert tegen bisschop Robinson met diens beroep op Bultmann, Tillich en Bonhoeffer. Op de voor-laatste bladzijde staat: „Gods Woord is een onuitputtelijke bron”. Ik wilde wel dat ik daar in zijn boekje iets meer van gemerkt had. Bij Runia lijkt het op die laatste bladzijden er soms wat op alsof het beeld van de bron meer dient om over de oorsprong en de stuwkracht dan over het water te spreken. Maar het schrijven van zulke boekjes is een moeilijk bedrijf. Ik merkte dat ook toen ik in Roscam Abbing's *Wat mogen wij geloven?* de pagina over Calvijn las (blz. 55). Ik praat nu niet over het beeld van Genève en zijn hervormer, dat daar met een paar lijntjes wordt getrokken, maar wijs op Roscam Abbing's formulering van Gods wil voor de overheid. De overheid heeft „te zor-gen dat de bevolking lichamelijk, psychisch en geestelijk gezond kan leven. Daarom moet er welvaart zijn, ook recht en vrede, ook af-wezigheid van te zware verzoeken en aanwezigheid van een kerk die onbelemmerd kan prediken en werken.” Daarop volgen de woor-den: „De overheid moet dus zonden verbieden die andere burgers te veel in verleiding brengen. En toch kan de overheid geen gehoor-zzaamheid aan God afdwingen.” Dat staat dan allemaal in een context waarin Calvijn niet heet „ontkomen aan een wettische opvatting van het christelijke leven”. Alsof de zaak er alleen maar niet meer „wet-tisch” van wordt als we het verbieden van zonden („die andere burgers te veel in verleiding brengen”) losmaken van het ware geloof in de enige en waarachtige God. Het gaat m.i. bij Calvijn in dit verband niet om „wettisch” of wat daar tegenover staat, maar om een kijk op de verhouding van kerk en staat, die wij verwerpen. Overigens, er staat ook veel goeds over Calvijn en anderen in dit boekje. Telkens worden Schriftgedeelten genoemd en dan volgt de bespreking van een figuur uit de kerkgeschiedenis die speciaal de inhoud van die Schriftgedeelten ontdekte en op onvergetelijke wijze de kerk der eeuwen heeft voor-gehouden. Een voortreffelijke opzet. Zodoende komen Athanasius, Leo I, Augustinus, Anselmus, Franciscus, Luther, Calvijn, Zinzendorf, Kierkegaard, de Blumhardts, Söderblom en Barth uit de verf en wordt de Schrift vertolkt.

Tot mijn spijt moet ik al korter worden. *Opdracht en Dienst* is een verzameling van heel goede schetsen, met discussievragen en soms literatuur. Ik noem de schetsen van D. A. Wuite-Maasdijk over het Onze Vader en die van Hartvelt over Schrift en Schriftgezag. Obbink gaf in een goed befaamde serie een prachtig deeltje met voorbeeldige behandeling van *Cybele* en Attis, *Isis* en Osiris-Serapis en *Mithras*, behalve voor de godsdienstgeschiedenis van belang voor de studie van het Nieuwe Testament en de kerkgeschiedenis.

Tillich is een van de weinige theologen die „in de wereld”, met name in de Verenigde Staten, bekend zijn. Zijn bundel *Op de grens* biedt een goed beeld van hem. Vooral het eerste uitvoerige opstel, een soort beredeneerde biografie (ruim 46 bladzijden), geeft een heel

goede indruk van wat hij wou. Ik heb veel van dit boek geleerd. Het lijkt mij vooral voor hen, die zich niet uit hoofde van hun vak met Tillich moeten bezighouden, zeer instructief. Men kan er ook wel uit vermoeden waarom Tillich het zo goed „doet” bij moderne mensen. Hij kon moeilijke dingen duidelijk maken aan mensen die goed kunnen denken maar die bij het aanvaarden van de traditionele formules over Christus gehinderd worden door hun scherpzinnigheid en hun détailkennis. Een voorbeeld: „De term 'zondeloosheid' (van Jezus) is een rationalisering van het bijbelse beeld van hem, die de machten der existentiële vervreemding in het bestaan overwon” (blz. 67). De kans is groot, als ik dit a.s. zondag in de preek in een dorpskerk zou zeggen, geen hoorder er een touw aan vast kan knopen. Maar het lijkt mij goed dat ik over deze opmerking over Jezus' zondeloosheid diep nadenk voordat ik over dit „onderwerp” in een preek weer eens iets wil gaan zeggen.

Bijzonder enthousiast ben ik over de bundel in de reeks Gemeentetoerusting die *Evangelieverkondiging in wereldperspectief* heet. Ik hoop dat mijn lezers zich al hebben verdiept in deze weergave van wat op een Woudschotenconferentie is geboden. Zo niet, dan vestig ik graag hun aandacht op dit mooie werkmateriaal. Met name noem ik de opstellen van Aalders: „Het christendom en de wereld van de moderne (westerse) mens” en „Bijbelse geloofwaardigheid”.

Het derde deel van Schillebeeckx' *Theologische Peilingen* biedt ontzaglijk veel. Hoofdstuk I heet „De problematiek in de na-oorlogse jaren (1945–1955)” en gaat in op de verhouding van kerk en humanisme en communisme. Hoofdstuk II behandelt onder het hoofd „De nieuwe problematiek 1955–1965” het leed der ervaring van Gods verborgenheid, de verhouding van kerk en wereld en kerk en mensdom en de kerkelijkheid van de godsdienstige mens. Het derde hoofdstuk behandelt „De gelovigen, de anderen en de Umwelt”, dat wil in dit geval zeggen thema's als het gesprek, de tolerantie, de charitas, de katholieke gezondheidszorg, de menselijke lichamelijkheid en het dier in de Umwelt van de mens. Tenslotte geeft de rijkbegaafde en fijnbesnaarde auteur zijn inzichten in de verantwoordelijkheid van de intellectueel voor de toekomst en betreft hij ons in de betekenis van een katholieke universiteit voor wereld en kerk. Juist omdat hij zo dikwijls bezig is met vragen die ook de onze zijn, moet hij onzerzijds geraadpleegd worden, want hij weet veel van de Schrift, van de kerk, van de mens en van het leven en hij kan een goede hulp bieden aan hen die zich de moeite geven zijn dikwijls wat moeilijke schrijfwijze geduldig te volgen. Misschien hebben trouwens jongeren wat minder moeite met zijn zakelijke zinnen dan ik.

Over Puchinger's interviews over de vraag *Is de gereformeerde wereld veranderd?* hoop ik in „Regelrecht” te schrijven. Ik hoop de kwestie te behandelen, hoe en waarom we met dit boek moeten leven.

R. SCHIPPERS